

121
18

अथ

सटीकरघुवंशस्य पञ्चमः सर्गः ३१

Athā Satīka Raghuvamshasya Pañchama Sargam

121
18

अथ

ॐ
ॐ
ॐ

सटीक रघुवंशस्य पंचमः

॥ सर्गः ॥

X

१

तेमेति॥वरंतनुशिष्यःकौत्सःतक्षितीशंरघुं प्रपेदेप्राप॥किंभूतंविश्वजितिविश्वजितिअध्वरेकतेसति॥निशेषविश्राणितकोशजातं
समस्तदत्तधनसमूहं॥किंभूतःकौत्सःउपातविद्यःउपात्ताप्यर्थिताविद्यायेनसःअपरंकिंभूतःगुरुदक्षिणार्थीगुरुदक्षिणंअर्थय

॥श्रीगणेशायनमः॥तमध्वरेविश्वजितितक्षितीशंनिशेषविश्राणितकोशजातं॥उपात्तविद्योगुरुदक्षिणार्थीकौत्सप्रपेदेवरंतनुशिष्यः॥१॥

तीत्येवंशीलःचतुर्दशविद्याःसम्यगंधीस्यप्रतिपन्नगुरुदक्षिणामर्थयितुंसकलवसुमतीस्वामिनंउदारंचक्रवर्तिनंश्रीरघुं
समुपजगाम॥अणुब्दानेचौरादिकःउपजातिद्वंदः॥१॥श्रीरामजयरामजयजयराम॥श्रीकृष्णरामकृष्णराम॥

१

सश्रुति॥ सराजातं अतिघ्नं कौत्सं प्रत्यजगामा अभिमुखमाययौ॥ किं सुखा॥ वीलहिरण्यमया लोदत सुवर्णत्वात् मण्ये पात्रे व्य
र्धनिधाय॥ किं भूतः सः अनर्घशीलः॥ अनर्घ्यप्रशस्यंशीलमाचरो यस्य सः सुशीलत्वादिति धिपूजां कुरुते कीदृशं कौत्सं॥ अ

॥ समृणमये वीलहिरण्यमयात्पात्रे निधायार्घ्यमनर्घ्यशीलः॥ श्रुतप्रकाशं यशसा प्रकाशः प्रत्यजगामाति धिप्राति
॥ धेयः॥ ॥ २॥ तमर्चयित्वा विधिवत् विधिं स्तपो धनं मानधनं प्रयायी॥ विशंपतिर्विष्टरं भाजमारात्तुल्यं जलिः कृत्य विदि
त्यवाच॥ ३॥

तप्रकाशं॥ शास्त्राध्ययनं स्यात्॥ किं भूतः सः यशसा प्रकाशः ख्यातः व्ययं ध्याति धेयः अतिरिद्रजा योग्यः॥ २॥ तमर्चयति॥

ॐ

2

विशंपतिः राजा तंतपो धनं कौत्सं विधिवत् ॥ अर्चयित्वा इत्युक्त्वा च ॥ किं भूतः मानधना गमायी मानो अग्निमानो धनं येषां ते
 मानधनास्तेषां तेषां अगमायी ॥ मुख्यः मनीः स्वीनां प्राग्गूरः ॥ अतयेव माने नैव तदर्थं साधयिष्यति ॥ अपरं कृतां जलिः ॥
 अपरं कृतवित् ॥ कृत्यं करणीयं कार्यं वेत्तीति ॥ अर्थं तिथा वा गते यत् क्रीयेते ॥ यदुच्यते ॥ तत्सर्वं वेत्ती जानाति ॥ अर्थः किं
 भूतं प्यारात्समीपे विष्टं भाजं ॥ विष्टं रादिमधुपके विधि रक्तः ॥ ३ ॥ अयीति ॥ कोमलामंत्रेण ह्येकं कुशाग्रबुद्धेः सक्षममेत
 अयग्रणीमंत्रकृता मृषीणां कुशाग्रबुद्धे कुशली गुरुस्ते ॥ यत्स्वयाज्ञानमशेषमात्मे चैतन्यमुग्रादिवदीक्षतेन ॥ ४ ॥

तव गुरुकुशलीवर्तते किं भूतो गुरुः मंत्रकृतां मंत्रज्ञानेन ऋषीणां अयग्रणीः श्रेष्ठः सर्ववैदविदः मंत्रकाः उच्यंते पुर्वं ते दारताः
 कथं पृच्छ्यते ॥ तत्राह ॥ यतो यस्मिन् दुरोत्तरायाश्च शेषं ज्ञानं समस्तं शास्त्ररहस्यं अवाक्षं प्राक्षं केन दीक्षितेन यथा यज्ञार्थं दीक्षि

2

३

पुत्रतुल्यं संवदितानां आश्रमतरवः सकोपकारिता तृश्रुतानां प्रियाः अतस्तत्तुल्यं प्रश्नः ॥ ६ ॥ क्रियेति ॥ कश्चि
 त्प्रश्ने ॥ हे कौत्स मया तां प्रसूतिः संततिः अनद्यादिरूप ॥ इवास्ति ॥ सिंहादयो न बाधन्ते ॥ किं भूला ॥ संततिः मु
 निभिः कुशेषु अजगत्कामाकुशाम् चरित्या न जगत्कामो अत्रिवाषोयस्याः सामुनयः कुशाम् चरितो न निवा
 आधारवन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः सम्बद्धिता नाम्नुत निविशे ॥ कश्चित्तवाद्यादिरूपपुत्रो बः श्रमद्विदामाश्रमपादपाना ई
 रयंति ॥ तद्विजृम्भः कार्यमन्तरेण धृता भविष्यति ॥ किं भूला कौत्सः ॥ कुशेषु क्रियानिमित्तेष्वपि ॥ क्रियासंध्योपासनहो
 मादिकालनिमित्तेषु ॥ तत्कारलभूतेष्वपि ॥ ये दर्शयः सकला अपि क्रिया भवंति ॥ क्रियाः साध्यते ॥ तद्वक्षणे तेषां
 निषेधः किञ्च क्रियेते ॥ त्राह कत्सलत्वात् प्रियत्वात् ॥ यतः तेषां मृगाः पुत्रवत्प्रियाः भवंति ॥ पुनः किं भूला संत
 तिः तदं कश्याच्युतनामिवाला ॥ तेषां उत्संगे शय्यायां च्युतः पतितः नामिनालोयस्याः सा ॥ प्रसूते रन्तरमेव प्रि
 तं २

३

यत्वादंकेते ऋषयः उपवेशयन्ति अतो नालसुरत्रपतितः ॥ ७ ॥ निवर्त्तते ॥ अथ सर्वोपयोगिनां श्रुतिः ॥ छले हे कौत्सो
 युष्माकं तानि तीर्थजलानि ॥ शिवानि दीप्यानि वर्त्तते ॥ जलानां प्रश्ने को हलुरिति ॥ तत्राह ॥ यज्जले नैरियमात्रिषे को नि
 वर्त्तते ॥ नित्यस्नानं साध्यते ॥ एकं तावन्नियमस्तं कार्यं ॥ उपरं येभ्यो ॥ जलेभ्यः पितृणां निवापां जलयः पि
 क्रियानिमित्तेष्वपि वत्सलत्वादजगत्कामा मुनिभिः कुशेषु ॥ तदंगशय्याच्युतनामिनाला कश्चिन्मृगीनामद्या प्रसूति ॥ ७
 निवर्त्तते येनियमात्रिषे को येभ्यो निवापां जले ये पितृणां ॥ तान्युद्धृष्टां किल शैकृतानि शिवानि वस्तीर्थजलानि कश्चित् ॥ ८
 तृ तर्पणानि संपद्यते ॥ यानि स्नानतर्पणार्हाणि भवंति ॥ किं जलानि उद्धृष्टां किल शैकृतानि ॥ उद्धृष्टेन उद्धृष्ट
 ष्ठागेनां किल चिह्नितं सै किल पुलिनं येषां तानि ॥ दुउउपधान्यं पुलिनं जलतटं ऋषयः किल उद्धृष्टागेन व

लीश्रमरक्षितारं नृपं संभावयंति। पुण्यस्यापि। षड्गुणं दत्तीत्यर्थः। उक्तं पदान्यस्य भोजनस्य षष्ठांशं तीरे मुच्य
ते॥ ८॥ नीवारोति॥ कश्चित्प्रश्नो हे मुनेन बोधुष्माकं नीवारपाकादिपक्वश्यामाकं गुकोद्रवादि। उपधान्यं॥ पक्वं नि
ष्यन्तं। जनपदैर्देशसंबन्धिभिः कडंगरीयैः संडैः न उग्रमश्न्यते। न नश्यते॥ किमर्थं तत्तूरह्यते। इत्याह॥ किं न
तं निवारपाकादि॥ वन्यं वनोद्भवं। अपरं शरीरस्थिति साधनं प्राणधारणं॥ तेन फलवतां देवतानि वेषनादि
निवारपाकादि कडंगरीयैः समश्न्यते। जानुपदैर्न कश्चित्। कालोपपन्नातिथिकल्पना गंवन्त्यं शरीरस्थिति
साधनं वः॥ १॥ सर्वसिध्दति। अपरं। कालोपपन्नातिथिकल्पना गंगकाले मध्याह्नसमये उपपन्ना प्रा
णये अतिथयः तेभ्यः कल्योदयो भागो यस्य तत्॥ १॥ अपीति कोमलमंत्रेण॥ हे कोस त्वं प्रसन्नेन

तेन उग्रतु ईश्वरात् चैतन्यं प्राप्यते दीक्षितो हि उग्रानुप्रवेशो चैतन्यं लभते॥ तथा च शंभो रसमृतिस्वात्प
जमानः शिवमृतिज्ञेयः॥ ४॥ कायेनेति॥ कश्चित् हे कोस। महर्षेर्वतंतोः तत्त्रिविधं तपः अंतरायैः विधेयः
व्ययं नापाद्यते॥ पातयितं न शक्यते तपस्त्रैविध्यमाहः यत्तपः। कायेन वाचा मनसा शश्वन्तिरंतरंतत्पं॥
॥ कायेन वाचा मनसापि शश्वद्यद्विजिरो धैर्यविलोपितं॥ आपाद्यते न व्ययमंतरायैः कश्चित् महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत्॥ ५॥
किं न तत्तपः॥ वज्जिरो देवैर्द्रव्यधैर्यविलोपि॥ कायेन स्नान पूजादि॥ वाचा जपस्तुति व्रत यज्ञादि॥ मन
सा समाध्यादि॥ पूर्वगुरुकुलं पृष्ट्वा क्लमेण तपो विष्मादि पृच्छति॥ ५॥ कश्चित्प्रश्नो हे कोस॥ बोधुष्माकमा
श्रमपादपानां खेदाय नुदा। अपरं। आधारबंधप्रमुखैः अलवास्तप्रभृतिकप्रयासैः प्रयत्नैः सुतनिविशेषं॥

॥ इत्यर्घपात्रानुमितव्ययस्य रघोः रुद्राणामपि गानि शम्भुः ॥ स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाज्ञास्तं प्रत्यवोचत् तं तु शिष्यः ॥ १२ ॥ ५

५

नावनात् ॥ मांसं भावयितुं मत्स्यमापं प्राप्तः आगतोसि ॥ एतावता त्वं गुरुणा प्रहितः किं वा स्वयमेव वायातः ॥ तच्छ्रुत्वा तवा
गमनकारणं कथय किं भूतस्य तव अर्हतः ॥ ११ ॥ इतीति ॥ वरतं तु शिष्यः कौत्सः तं रघुं प्रति अवोचत् ॥ किं भूतः स्वार्थो
पत्तिं प्रति दुर्बलाज्ञः ॥ निजार्थं प्राप्तिं प्रति दुर्बलाज्ञो का आशयस्य सः किं कृत्वा रघोः इति गां वाणिनि शम्भुः किं भूतां
ततो हतो नात्रिगमेन तत्संमनो नियो गक्रियपोत्सुकं मे ॥ अय्यं ॥ या शशिलुमात्मना वा प्राप्नोसि संभावयितुं वना
न्मांसं ॥ ११ ॥ पुदारा ॥ किं भूतस्य रघोः अर्घपात्रानुमितव्ययस्य ॥ अर्घपात्रेण अर्घपात्रदा र्शनात् अनुमितो अनुमानेन ने ५
ज्ञातो अर्थव्ययो यस्य सः मन्मथापात्राणि दृष्ट्वा अनुमानेन ज्ञातं ॥ अस्य गृहे धनसमाप्तिजाता ॥ त्रीण्येव प्रमाणानि
प्रत्यक्षानुमानागमाः ॥ यच्चक्षुर्ग्राह्यते श्रोत्राभ्यां श्रूयते तत्प्रत्यक्षं प्रमाणं ॥ किञ्चिदस्त्वदृष्ट्वा अनुमीयतो ५
३४

ज ४ त

इदमित्थं चेत्तर्हि एवमेव धरते ददनुमानं ॥ यद्गमं दृष्ट्वा बहिरनुमीयते ॥ इदं माहानसं आनिमत्तधूमवत्वात् ॥ य
च धूमस्तत्र बहिः ॥ अथ त्रधूमदशनेन दृष्टो बहिरनुमितः सत्यो भवति ॥ तथा र्घपात्रदर्शनेन किञ्चन त्वमनुमि
तं ॥ १२ ॥ सर्वत्रेति ॥ हे राजन् त्वं नोस्माकं सर्वत्र सर्वेषु दृष्टव्यदार्थेषु वार्तकुरालं अवेहि जानाहि ॥ त्वयि ना
सर्वत्र नो वार्तमेवेहि रान्ताथे कुलस्त्वय्यश्रुत्प्रजानी ॥ सूर्ये तपस्य विरणा यदृष्टेः कले तल्लोकस्य कथं तमेश्रो
॥ १३ ॥ थे स्वाभिने सति ॥ प्रजानां कुतो ह्यश्रुत्प्रभवति ॥ एतदेव दृष्टं तेन दृष्टयति सूर्येति पतिसति ॥ तमिश्वा
त्रे रंधकारं लोकस्य दृष्टेः आवारणाया द्वा दनाय कथं कल्पेत्त कथं भवेत् ॥ कपसा मर्थे ॥ १३ ॥ भक्तीति ॥ हे
राजन् त्वं तव प्रतीक्ष्येषु पूज्येषु भक्तिः ॥ कुलोचिता ॥ तव कुलव्यवहारायां ॥ तव कुले पूज्याः ॥ पूज्यंते ॥ इदं

६

नवीनं न॥ पुनस्तत्पूर्वान् पूर्वजान् महाभाग्यतया अतिसभा ग्यत्वेनातिशेषे जयसि। पुनः मे प्रमद इति विषादः
 यत् अहं व्यतीतकालः कालातिशयः सन्॥ अर्थिभावात्॥ अर्थिन्त्वाचां प्राचनाय अहं यत् अहं ते
 समयमिति कथं हिरण्यं याचितुं प्रत्यागतोऽस्मि इति विषीदामी॥ शीघ्रं स्वप्ने॥ अतिपूर्वो जयवर्तते॥ आत्मनेप
 नक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिताते पूर्वान् महाभाग्यतया अतिशेषे॥ व्यतीतकालः स्वहं मभ्युपेतस्त्वा मर्थिभावा
 दिति मे विषादः॥ १४॥ ६॥ १४॥ सर्वत्र नो वार्त्तमेवेहिरान्नोथे कुतस्त्वं स्वयं शुभं प्रजानां॥ स्मर्यतपस्यावरता
 यदेष कल्पे तको कस्य कथंति मस्मा॥ १४॥ हे नरेन्द्रस्वं शरीरमात्रेण तिष्ठ नून्नाभासि विद्यमान उपविष्टः कथं शो

६

६४

महर्षिणा वरं तनुना॥ सम्यक्प्रकारेण विद्यामध्याप्य गृहयानुमितः अज्ञातः इममर्थमर्थोत्तरन्यायेन दृढयति। हि निश्चयं
 तवोयं द्वितीयं आश्रमं गार्हस्थ्यलक्षणं संक्रमितुं कालः॥ ब्राह्मणाः आचार्या आश्रमे विद्यामधीत्यपश्चाद्गृहस्थलक्षणं संक्रमि
 तं कालः गृहस्थाश्रममाश्रयेदिति क्रमः किं भूतं द्वितीयमाश्रमं सर्वोपकारक्षमं॥ सर्वेषां गृहागतानां उपकारेक्षमं स
 मर्थं॥ तदुक्ते॥ यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवंति जीतवः॥ तथा गृहस्थाश्रित्य वर्त्तयंतितराश्रमाः॥ १०॥ तत इति॥
 अयि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं सम्यग्गृहीतानुमतो गृहाय॥ काले त्वयं संक्रमितुं द्वितीयं सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते
 ॥ १०॥ हे कौत्स मे मम मनः कवलं तव अभिगमनेनामगतेन न त्वत्सं॥ तथाप्यधिकाय मनः स्थितिः॥ आगमनादधिक
 मिच्छति॥ किं भूतं मनः नियोगक्रियाया उत्सवं॥ नियोगक्रियया ओद्देशकरणेन निमित्तेनोत्सुकं॥ यद्यहं तव नि
 योगं कुर्वे तदा मम मही तत्पिः स्यात्॥ अयि त्यागं त्रेणे हे कौत्स त्वं शासितुः गुरोः आज्ञया वा अथ वा। स्वयमाह

भले इत्याह ॥ किं भूतस्त्वं । तीर्थप्रतिपादितर्हिः तीर्थेषु पात्रेषु प्रतिपादितादत्तारुद्धिर्यनसः । यत्तु । दानेन तुल्यो
 निधिरास्ति नान्यः ॥ तथा ॥ गतिरेकैव वितस्य दानमन्या विपत्तयः ॥ पात्रदानेन यत्तवा किंच न स्वमजनि । त
 दपित्रो नाकरं । तदुपमया दृष्टयति ॥ कश्च । नीवार इव यथा नीवारः स्तंबेनावशिष्टः । शोभते । केवलं स्तंबाव
 शिष्टेन कथं तस्य शोभेत्याह ॥ किं० नीवारः । आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः । आरण्यकैः । अरण्यसंबन्धिभिः । मु
 शरीरमात्रेण न रेंद्रतिष्ठनामोसि तीर्थप्रतिपादितर्हिः ॥ अरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तंबेन नीवार इवावशि
 ष्टः ॥ १४७ ॥ निभिः उपाताग्रहीता फलप्रसूतिर्यस्य सः श्यामनीवारादीनामुपधान्यानाकरणे । इमो मुनीना
 देवतातिथिभोजनाद्युपयोगिह्वात्स्नाध्यतमः तेषां धान्यानां स्तंबोपि सामर्थ्य एवोपमालंकारः ॥ १४८ ॥

स्मृतौ नैति ॥ हे राजन् भवान् एकनराधिपः स नृपतः अकिञ्चनत्वं व्यनक्ति प्रकल्प्यतीतत् ॥ स्थाने युक्तं ॥ किञ्चनत्वं मखज
 मरपाद्यज्ञा ज्ञातमकिञ्चनत्वं प्रपि श्लाघ्यं ॥ एतदेव दृष्टं तेन दृढयति ॥ हि निश्चितं हि मां शोऽश्वं नृस्य वृद्धेः सकाशा
 त् कलक्षयः साध्यतरोत्तमधन्यः कुतः किञ्चनत्वं हि मां शोः सुरैः देवैः पर्यायपीतस्य प्रतिपदाद्यनुक्तमेव पीतस्य प्रतिप
 त्प्रभृतिसर्वेपि देवाः क्रमेण चैद्रक्लामृतं पिबन्ति इति दृष्टं तालं कारः ॥ १६ ॥ तावदिति वाक्योपक्रमे ॥
 स्मृतौ नैति भवानेकनराधिपः सन्न किञ्चनत्वं मखजं व्यनक्ति ॥ पर्यायपीतस्य सुरैः हि मां शोः कलक्षयः श्लाघ्यत
 रो हि वृद्धेः ॥ १६ ॥ हे राजन् अहं ह्यदन्यतः ॥ स्वतो न्यः त्वदन्यस्तस्मात् गुर्वर्थं आहर्तुं यतिष्ये ॥ गुरोरर्थः गुर्वर्थः
 तदर्थं यत्नं करिष्यामि ॥ वैचित्र्यं तेषां शोषमाह ॥ हे नरेद्रुतुयैस्त्वं स्येस्ते ॥ कथं तदर्थं यतिष्यामीत्याह ॥ की
 दृशं ह्यनन्यकार्यः न अन्यत्कार्यं यस्य सः अतएव तमेवार्थं मेर्थोन्तरन्यायेन दृढयति ॥ साधयिष्यामि ॥

वचनोते आशीषमाह ॥ हे नरेन्द्र तुयं स्वस्वस्तु ॥ कल्याणं भवतु ॥ अमुमेवार्थमथांतरन्यायेन दृढयति ॥ चालको शरत्
 घनं शरतो यदेन अर्दयति नयाचते ॥ तत्कारणमाह ॥ किं भूतं मेघं निर्गलितं बुगर्भं निर्गलितं अंबुगर्भं यस्य स
 अतएव सतीर्य दुपविचाराभिमुखो निर्जलं शरदीनं मेघं दृष्ट्वा नार्थयति ॥ तत्कथमहं सचेत् न स्वायत्ते ॥ अ
 र्थांतरन्यासो लंकारः ॥ १७ ॥ नृपतिरघुः मरुर्षेः शिष्यं गमनाय निषेध्य निवार्य इति अन्वयुक्तं पृष्ट्वा शतीति किं
 त्वदन्यतस्तस्माद्वदनन्यकार्यो गुर्वर्थमाहर्तुमहं यतिष्ठे ॥ स्वस्वस्तु ते निर्गलितं बुगर्भं शरत् घनं नार्दति चा
 तकोपि ॥ १७ ॥ एतावदुक्तं कल्पाप्रतियालुका मंशिष्यं मरुर्षेः नृपतिं निषिध्य ॥ किं वस्तु विद्वद्गुरवे प्रदेयं
 त्वया कियत् इतमन्वयुक्तं ॥ १८ ॥ हे वीरन त्वया गुरवे किं वस्तु प्रदेयं वा ॥ अथवा कियत् प्रमाणं इति ॥ किं कौ०

८
एतावदुक्ताप्रतियातुकामः युजिरयोगे अनुपूर्वः प्रश्ने ॥ १८ ॥ ततो नंतरं सवर्णी ब्राह्मणः कौत्सः तस्मै वर्ण
श्रमाणां गुरवे राजे प्रस्तुतं प्रकांतं कार्यं आचक्षते ॥ कथयामास किं भूतलः स विचक्षणः किं भूतलं तस्मै यथा य २
वत् विहिता ध्वराय ॥ उक्तप्रकारेण कृतं यज्ञाय पुनः स्मयावेश विवर्जिताय स्मयस्य गर्वस्यावेशेन आविर्भा
वेन त्यक्ताय महायज्ञे पितृकृतस्य गर्वलेशेन विद्यते इत्यर्थः ॥ १९ ॥ हे राजन् मया समाप्तं विद्ये न स तामहर्षिः
ततो यथा वा द्विहिता ध्वराय तस्मै स्मयावेश विवर्जिताय ॥ वर्णश्रमाणां गुरवे सवर्णी विचक्षणः प्रस्तुतमा
चक्षते ॥ १९ ॥ गुरुदक्षिणार्थं विज्ञापितोऽभूत् समाप्तः पूर्णकृताः चतुर्दश विद्या येन स तेन स

10

६

वितस्य चतस्रः कोटीः दशच व्याहरः ॥ आनयः ॥ माशोदशार्द्धगुंजः षोडशमाशौर्निगये से कर्षः स सुवर्णस्य सुवर्णः तैरेव प
लं चतुर्भिश्च ॥ २१ ॥ हे राजन सोहं भवंतं त्वां उपरोद्धुं उचारयितुं नाभ्युत्सहे नोत्साहं करोमि ॥ किं कृत्य स पर्यावि
धिभाजनेन एजाविधिपात्रेन प्रभुशब्दशेषं मत्वा ॥ लक्ष्म्या प्रभुत्वं प्राप्यते ॥ तदिधाना शेषः प्रभुशब्द एव मूर्तिमाश
स्थितः ॥ कुतः श्रुतनिष्क्रयस्यात्येतरत्वात् बहुत्वात् ॥ अहं अतस्त्वं कथमुपरुंधे ॥ श्रुतस्यापि निःश्रयः तावत्तया
सोहं स पर्याविधिभाजनेन मत्वा भवंतं प्रभुशब्दशेषं ॥ अभ्युत्सहे संप्रतिनोपरोद्धुमत्येतरत्वाद्भूतनिष्क्रयस्य
॥ २२ ॥ इत्थं द्विजेन द्विजराजकांतिरावेदितो वेदविदांबरेन ॥ एनो न वत्तेन्द्रियवत्स्यरे न जगादभ्यो जग
देकनाथ ॥ २३ ॥ वत्सुत्तरि हिरण्यं त्वेतु वित्तहान ॥ २४ ॥ श्रीराम जयराम जयजयराम ॥ श्रीकृष्ण ॥

१०

जगदेकनाथोरघुः भूयः पुनरपि ॥ एनं कोत्सं जगाद ॥ कस्यति ॥ द्विजेन ऋषिणा इत्थं निवेदिते सति ॥ किं भूतेना ॥
वेदविदांबरेन श्रुतिज्ञानं श्रेष्ठेन ॥ किं नू तो राजा ॥ द्विजराजकांति ॥ चंद्रतेजा ॥ अपरं ॥ एनो न वत्तेन्द्रियव
तिः एनसं पापानि वृता इन्द्रियवति मनो बुद्धिव्यापारो यस्य सः सदा सौम्यो निःकल्मष इति राजगुणाः ॥ २५ ॥
गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदश्चारघोः सकाशादननाप्यकामं ॥ गतो वदं न्यातरमित्यर्थमेमाभूत्परीवादनवा
वतारः ॥ २६ ॥ हे कोत्स मे मम इत्यर्थपरिवादनवावतारो मा भूत् ॥ परिवादो लोकापवादः तस्य नवो वता
रः मा भवत् ॥ इतीति किं ॥ गुर्वर्थं अर्थी कोत्सः रघोः सकाशात् काममनिलाषं अनवाप्य वदान्यातरंगतः श्रु
न्यदात्तसमीपंगतः ॥ इत्यपवादो मा भूत् ॥ पियावाकूदानशालश्च वदान्यः परिकीर्तितः किं भूतोर्थी ॥
श्रुतपारदश्चा ॥ श्रुतस्य पारददर्शश्रुतपारदश्चा ॥ दृशेः कानि पूसमस्तविद्यानां समुदायः श्रुतन्यमुच्यते

हेष्मन्तपूज्या ॥ सत्त्वं द्वित्राणि अहानि सोढु अहसि केपो नवसि ॥ दौ वा त्रीणी वा द्वित्रासेख्याया अवहारेण्य
 स्वरादिलोपश्च ॥ अत्र प्रत्यय ४ चावदह स्वदर्थसाधयितुं यत्ते यत्ने कुर्वे किं कुर्वन् ॥ मदीय आग्न्यगुरे अग्नि
 होत्रशालायां वन् ॥ उल्लेख इव ॥ चतुर्थो मिरि वा दक्षिणा निर्गोहपद्याह वनीयता गता वाहीनां तुर्थस्व
 मेघसे ॥ किं नत्ते ॥ अग्न्यगने ॥ प्रशस्ते पवित्रे ॥ स्वदासयोग्य इत्यर्थः ॥ किं नत्ते ॥ महितः पूज्यः अग्निहोत्र
 सत्त्वं प्रशस्ते महीते मदीये वसे श्वतुर्थो गिरिवाग्न्यगने ॥ द्वित्राण्यहोहसि सोढु मर्हन् यावद्यत्ते साधयितुं
 स्वदर्थं ॥ २५ ॥ शालोचि न ४ ॥ २५ ॥ अग्रजन्मा कौत्सः तस्य राज्ञः तांगिरं अग्रहीत् ॥ अन्यतः नथेति ॥ एवं करि
 ष्ये ॥ अत्र वदत्यामि ॥ किं नत्तः कौत्सः अवितथ प्रतीतः ॥ अवितथं सत्त्वं तेन प्रथितरे हृष्टः ॥ राजाय दत्तित
 न्य

गुरुः मेममभक्तिमेव पुरस्तादूर्वात्तां गुरुदक्षिणां उगणयत् ॥ मन्यते स्म ॥ किं नत्तो नत्ति चिराय अस्वलिता
 पचारां ॥ स्वयाया अविच्छिन्ना भक्तिविदधे ॥ सैवास्माकं गुरुदक्षिणा ॥ न्दिति ॥ गुरुः प्रागमेस्त ॥ २० ॥ निर्वधेति ॥
 समात्यविद्येन मयामहर्षिर्विज्ञापितो न्दुरुदक्षिणाये ॥ समे चिराय स्वलिता पचारां तां भक्तिमेवागणयन्
 पुरस्तात् ॥ २० ॥ निर्वधे संजातरुषार्थकार्यमचिंतयित्वा गुरुणा मुक्तः ॥ वित्तस्य विद्यापरिसंख्ययामेको
 टीश्वरस्तोदराचाहरेति ॥ २१ ॥ गुरुणा अहमेव मुक्तः किं कृत्या ॥ अर्थकार्यमचिंतयित्वा ॥ अर्थनास्तितां
 अविचार्य अनेन द्रव्येन सेस्मति इति न विच्छेदः ॥ कुलः ॥ निर्वधे संजातरुषां ॥ निर्वधेनाग्रेण सीजातरुशे
 षायस्य सत्तेन मया पुनः पुनः याचस्वेत्याग्रे हते गुरुश्रुकोपा किमुच्यते पुनः पुनः विद्यापरिसंख्ययामे

स्वत्पंकरिष्यतीति मन्यते स्म ॥ रघुरपि गं पृथ्वीं आत्तसारंगं गृहीतद्रव्यां प्रवेष्टुं कुवेरात् ॥ धनदादर्थं नि
हृष्टं आनेतुं चक्रमेवांघ्रत् ॥ धरि त्र्यां गृहीतार्थं स्वादर्थं लेखोपि नास्ति ति धनं दिं जित्वा हिरण्यमानेन
मीति ॥ २६ ॥ तथेति तस्यावितथप्रतीतः प्रत्यगृहीतांगिरिममजन्मा ॥ गामात्तसारंगं रघुमयवद्व्यतिष्ठ
ष्ठमर्थं चक्रमे कुवेरात् ॥ २६ ॥ ननु मनुजत्वालस्य कैलासे कथं गमनं न विष्यति तत्राह ॥ हि निश्चितं तद्र
थं स्य तस्य रघोः रथः तस्य गतिः उन्वता काशमहिधरेष्वपि ॥ न विजघ्ने न च स्वले ॥ कस्मात्प्रवशिष्टमि
त्रो रक्षणा जातप्रभावात् ॥ वशिष्ठस्य महर्षेः मंत्रैर्यदुक्ष्यं ॥ अतिषेकः तस्माज्जात उत्पन्नः प्रभावः त
स्मात् ॥ यदस्यात्र नुन गमने शक्तिः स माह नुभावस्य वशिष्ठस्य मंत्रप्रभाव एव ० स्फुरैतीति ॥ ॥ ॥ ॥

कस्यैव मरुत्सर्वस्य बलाहकस्यैव ॥ यथा मरुत्सर्वस्य वायुसाहायस्य बलाहकस्य मेघस्य गतिः कुन्वदाका
 शमहीधरेष्वपि न विहन्यते ॥ मरुत्सहाय्यमासाद्य मेघः सर्वत्रापि प्रतिशरीरेव त्रिजघ्ने कर्मकर्तारि २७
 वक्षिष्ठमंत्रोत्क्षणजोत्प्रभावाद्दुदन्वदाकाशमहीधरेषु ॥ मरुत्सर्वस्यैव बलाहकस्य गतिर्विजघ्नेन हि
 तद्रस्य ॥ २७ ॥ अथाधिशिष्वे प्रयत्नः प्रदोषेरथं रघुः कल्पितशस्त्रगर्भे ॥ सामैतसंभावनेये बाधीरः के
 लासनाथंतरसाजिनिषु ॥ २८ ॥ अथानंतरं रघुः प्रदोषे संध्यासमेयरथं अधिशिष्वे ॥ आशिश्चाय ॥ किं
 भूतः प्रयत्नः स नियमः ॥ महती कार्ये प्रयत्नः मुनिनां निश्चयं भजेत् ॥ किं भूतं रथं ॥ प्रकल्पितशस्त्रगर्भे ॥

कपित्थानिरचितानि शस्त्राणि गर्भे यस्य सत् ॥ एतावदशस्त्रैश्चतः ॥ किंभूतोरघुः ॥ कैलासं सनाथं कुबे
रं तरसा बलेन जिगिषुः ॥ जेतुमिष्टुः ॥ अपरं धीरः ॥ सामं तस्य भावनयेव ॥ सामं तान् लुमिषेण धनं दत्तं
जिगिषुः ॥ यथा यथा सामं तान् जेतुं गम्यते धीरः ॥ वात्सल्येन कैलासाधिपावपि ॥ २८ ॥ प्रातः प्रयाणमि
मुखायै तस्मै सविस्मयाः ॥ कोशगृहे नियुक्ताः ॥ हिरन्मयी कोशगृहस्य मध्ये बहिः शरीरं सुः पत्तितां
न नस्तः ॥ २९ ॥ कोशगृहे नियुक्ताः ॥ भीडागार नियुक्ताः ॥ भीडागारिणः ॥ प्रातः प्रभाते तस्मै राज्ञे कोश
गृहस्य मध्ये हिरन्मयी सौवर्णी बहिः शरीरं सुः ॥ अकथ्यते ॥ किं ० बहिः ॥ न नस्तः पत्तितां ॥ किंभूतास्तैको
शगृहे कोशगृहे नियुक्ताः सविस्मयाः ॥ अकस्माद्विरन्येन कोशपररादर्शनेन ॥ साश्चर्यीः ॥ किंभूताय

तस्मै॥ प्रयाणाभिमुखाय॥ २५॥ भूपतिः राजा तं भासुरहेमराशिं समस्तमेव कौत्साय दिदेश ददौ॥
 किं न तं पराशिं कुवेरा हन दालब्धं॥ किं न तत्॥ अनियास्यमाना तूया तु मन्त्रिल पिता त्वा रघुरप्याग
 स्य धनं गृहीष्यतीति भावः॥ कियत् प्रमाणा हेमराशिस्तत्राह॥ उत्प्रे॥ कामिव वज्रनिन सुमेरुः शृंगमि
 व॥ ३०॥ तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं लब्धं कुवेरा॥ दनियास्यमाना त्वा॥ दिदेश कौत्साय समस्तमेव शृं
 गं सुमेरोरिव वज्रनिनं॥ ३०॥ साकेतनिवासिनो जनस्य अयोध्यावास्तव्य लोकस्य दौ द्रावपिरघु कौत्सा
 वपि॥ अजिनं घसत्त्वौ प्रसीसनीयौ जातौ॥ द्रावपि व्याख्यातौ॥ तत्कारणमाह॥ अर्थी कौत्सः कीदृक्॥ गु
 रुरपदेयाधिकनिस्पृहः गुरवे यत्प्रदेयं ततो धिक् निस्पृहः तिलोचनः अर्थी गुरुप्रदेयाधिकं कपर्दिकामात्र

अथोष्ठवामी शतनाहि तार्थं प्रजेश्वरं प्रीतमनामनीषी ॥ स्पृशन्करेणानतपर्वकार्ये संप्रस्थिते वाक्यमुवा
चकौ तसः ॥ ३२ ॥ किमत्र चित्रं यदि कामसूत्रं वर्तते स्थितं स्यादधिपतेः प्रजानां ॥ अचिंतनीयस्तु तव प्रभावो म
नीषी ॥ विषितं द्यौरपि येन दुग्धं ॥ ३३ ॥ प्रजानां अधिपतेः राज्ञः वर्तते सदा चोरे स्थितस्य सुतः भूः भूमिः कामसू
दृष्टदात्री भवति ॥ कामं अनिलापं सते कामसूत्रं न्यायवर्तिनो राज्ञः प्रजापालनपुण्येन धरित्री कामदुष्प
व भवतीति नाकं नुं तु पुनः तव प्रभावः अचिंतनीयः महिमा विचारयितुमशक्यः येन खयामनीषितं वा
धितं द्यौरपि दुग्धं ॥ त्वदन्ये न न के नापि द्यौः कामं नादस्यतेति भावः ॥ ३४ ॥ हे राजन् तवान्यत्तु आशा

नि २

स्य आशीर्वचनं पुनरुक्तं न तं व भव ॥ पिष्टपेषणमिव भवति ॥ यद्विद्यमानमपि पुनरुच्येत न न्युनरुक्तं कुतः किं
भूतस्याते ॥ सर्वाणि भ्रंशांसि अपि जग्मुषः ॥ प्राप्तस्य ॥ त्वया सर्वाणि प्रागेव प्राप्ताणि ॥ तथापि किंचिदुच्येत
त्वं आत्मसुरा नुरुपं भवदुणे चितं चतुल्यं पुत्रं लजस्व ॥ प्राप्नुहि ॥ पिते वयथा भवतः पिता विलीपः भवंतुं रघुं पुत्रं
लब्धवान् ॥ किं पिता ॥ इत्युक्तं ॥ कसुमस्य येष्वयं तं पदं जग्मुषः ॥ ३४ ॥ आशास्यमन्वत् पुनरुक्तं न तं भ्रं
यांसि सर्वाण्यधि जग्मुषस्ते ॥ पुत्रं लजस्व ॥ त्वं गुणानुरुपं भवंतमीदृशो भवतः पितेव ॥ ३४ ॥ इत्थं प्रयुज्या
शिषमग्नजन्मा प्राज्ञे प्रतीयाय गुरोः सकाशं ॥ राजापिलेने सुतमाभुतस्मादालोकमर्कादिव जीवलोक ॥ ३५ ॥
अग्नजन्मा कौत्सः इत्थं राज्ञे आशिषं प्रयुज्य रघवे आशीर्वचनं दत्त्वा ॥ गुरोः सकाशं समीपं प्रतिषाया ॥

प्रतिजगामा इग गतो तदनंतरं। राजापि स तस्मादाशीर्वचनात् आशुशीघ्रं पुत्रं लेभे। कइव। आलोकां। अर्कादिव॥
 यथा जीवलोकः अर्की तस्मिन् सूर्यादालोकं लेभे॥ ३५॥ ब्राह्मे मुहूर्ते किल तस्य देवी कुमारकल्पं सुषुवे कुमारं॥
 अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना तमग्नजन्मानमजे चकार॥ ३६॥ किलेति सत्ये॥ तस्य राज्ञः रघोः देवीरा
 जी ब्राह्मे मुहूर्ते कुमारं सुषुवं॥ अज्जीजनत्। निशाचरमाघटिकोदयं ब्रह्म मुहूर्तः। किदृशं। कुमारं कुमारकल्पं।
 रूपेण कार्त्तिकेन तुल्यं। अतः कारणात्। पितः ब्रह्मण एव तुल्यं ब्रह्मण एव नाम्ना ब्रह्मणे मुहूर्ते जातत्वात्
 अज्जतिनामचेकार किं भूतं कुमारं अग्नजन्मानं॥ ३६॥ रूपं तदोजस्थितदेववीर्यं तथैव नैसर्गिक
 मुक्तत्वं॥ न कारणात् स्याद्विनिदे कुमारः प्रदीपितो दीप इव प्रदीपात्॥ ३७॥ श्रीरामजीभ॥

अपि न गच्छति। किं भूतो नृपः अर्थिकामात् अधिकप्रदश्च॥ राजा औदार्यात् कौशस्थं सर्वमपि ददा
 ति॥ ३९॥ कौत्सः प्रजेश्वरं इदं क्वाक्यं॥ उवाच॥ किं भूतः प्रीतमनाः कार्यसिद्धिर्दृष्टचित्तः। किं कुर्वन्॥
 जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ दावप्यभूतावनिनेद्यसत्त्वौ॥ गुरुप्रदयाधिकृतिस्पृहोर्थी नृपोर्थिकामा
 दधिकप्रदश्च॥ ४०॥ करेण हस्तनतं प्रष्टौ स्पृशन्। आनतपूर्वकार्यप्रणामवशादानतो नमः। पूर्वकायोग्यदे
 हायस्य। तं अपरं। उल्लवामी शतमाहिलार्थं। उल्लः प्रसिद्धः वामी सुतवेसरः। अवतीव उवावामी। उल्लैः विसरैः वा
 हितः प्रेषितोर्थः द्रव्यैः। तदुल्लं अथवा। उल्लैर्वा माशुतैश्च हारितः प्रापितोर्थो येन। किदृशः कौत्सः संप्रस्थितः
 गंतुकामः पुनः मनीषी। विद्वान्प्रस्थानसमयोचितोक्तिविशारदः॥ ४१॥ हे राजन् अत्र चित्रं किमाश्रयेयदि

च कांक्षायेव ॥ राज्यलक्ष्मीप्राप्तियोग्यापि ॥ पितुराज्ञयैव विलम्ब्यते ॥ किं भूतं ॥ गुरुभ्यः उपायविद्यां
 उपात्ता अधीता विद्यायेन सः तं पुनः यौवनोद्देद विशेषकां तं यौवनोद्देदेन तारुण्या विर्जवेन ॥ विशे
 षाकां तो मनोहरः तं ॥ अतएव राज्यश्रीप्राप्तियोग्य एव ॥ केवधीरा कन्येव ॥ यथाधीरा प्रौढा कन्यापति
 पतिसमीपं गंतुं कामापि पितुराज्ञां ॥ आकांक्षति ॥ पितुः प्रेदेया कन्यापितापि ॥ ७ ॥ तामहो भ्रातास्य
 कुल्यो जननी तथा ॥ कन्या प्रदः पूर्वनाशे प्राकृतिस्थः परः परः ॥ तारुण्यमभावे स्वयमेव कन्या व
 रं कुर्यात् ॥ ३८ ॥ अथेश्वरेण कथं कैशिकानां स्वयं वरार्थं स्वसुरिंदुमत्याः ॥ आपः कुमारानय
 नो सुकेन न भोजेन दूतोरघवे विसृष्टः ॥ ३९ ॥ अथ कथं कैशिकानां देशानां इश्वरेन भो

जेन रघवे राजे दूतो विसृष्टः प्रेषितः ॥ किमर्थं स्वसुः इंदुमत्याः स्वयं वरार्थं ॥ किं देशेन भोजेन कुमा
 रानयनो सुकेन ॥ कुमारस्यानयनं तत्रो सुकेन ॥ उत्कंठितेन ॥ किं देशः ॥ दूतः आसः हितकारि
 ॥ ३९ ॥ अतिश्लाघ्य संबद्ध मसौ विचिंत्य दारक्रिया योग्यदशं च पुत्रं ॥ प्रस्थापयामास ससैन्यमेन
 ॥ कदा विदन्नाधिपराजधानी ॥ ४० ॥ असौ राजा दुःएनं वृजविदन्नाधिपराजधानी प्रस्थापयामा
 मास ससैन्यमेनं ॥ किं कृत्वा ॥ तं भोजं श्लाघ्य संबंधं विचिंत्य सुत्यर्हसंबंधं विचार्य ॥ किं भूतं ॥
 दारक्रिया योग्यदशं च पाणिग्रहणयोग्यं ज्ञात्वा ॥ पुनः किं देशं ॥ ससैन्यं ॥ सैन्यसहितं ॥ किं देशं
 राजधानी ॥ कदां स्फीलां ॥ समृद्धां ॥ जनधनपूर्णं ॥ ४० ॥ श्रीरामजय रामजय राम ॥

तस्योपकार्यारचितोपचारावन्येतराजानपदोपदाभिः॥ मार्गेनिवासा मनुजेंद्रसूनोर्बभूवुरुद्या
नविहारकल्याः॥४१॥ तस्यमनुजेंद्रसूनोरजस्यमार्गेपथिनिवासावभूवुः॥ किंभूताः॥ उपका
र्यारचितोपचाराः॥ उपकार्यसुपरकुटावुरचिताः॥ उपचाराः॥ पुष्पप्रकारादयो येषुते॥ अपरं॥ जा
नपदोपदाभिः॥ वन्येतराः॥ जनपदवास्तव्यलोकस्य॥ उपदाभिः॥ ठौकनिकाभिः॥ वन्येतराः॥ वन्या
दितरे॥ नागरिकाः॥ यदस्तुप्राप्तिर्नगरेतदनेऽपीत्यर्थः॥ अथैरं॥ उद्यानविहारकल्याः॥ उप
वनश्रीशालुल्याः॥ यथोद्यानेजनाः॥ श्रीशमनुभवतितथामार्गेपि॥४१॥ सनमर्दारोधसिशी
कराद्रैर्मरुदिरानर्तितनक्तमाले॥ निवेशयामासविलंघिताध्वात्कान्तेरजोधसरकेतुसैन्यं॥४२॥

कुमारोजः॥ स्वाकारणात्पितुः सदृशं॥ किदृशंरूपं॥ उजस्वितेजोयुक्तंवीर्यं तदेव॥ तादृशं॥ पितुरेव सदृशं॥
नैसर्गिकंस्वाभाविकं॥ स्वभावोपितादृशः॥ पितुः सदृश एव॥ उजस्वरत्नमपि॥ रूपबलौन्नयैः पितृतु
ल्यः एवासीत्॥ तदेवौपपन्नेनदृश्यति॥ कइवदीपइव॥ यथादीपः प्रदीपात्प्रवर्तितः॥ छतः सन्॥
भित्तोनभति॥ दीपसदृशइवदीपोभवति॥ कारणानुमेयकार्यं॥ यादृग्गुणंकारणंकार्यं तादृग्गुण
मेवजायते॥ यादृग्गुणं सुवर्णं॥ कुंडलं तादृगेवस्यात्तु॥ यदुक्तं॥ कार्यनिदानादिगुणानधीयते
॥३७॥ उपात्तविधिंविधिवदुरुभ्यस्तयौवनोद्भेदविशेषकांतं॥ श्रीमंतुकामापिगुरोरनुज्ञांधी
रेवकन्यापितुरेवकांक्ष॥३८॥ श्रीराज्यलक्ष्मीः॥ तंउजं गंतुकामापि॥ गुरोः पितुरनुज्ञां॥ आ

प्रकटीवभ्रवासरितःसरितःपंचम्यास्तस्यकिंभूतो गजःउपरिष्ठाउपरि॥ भ्रमद्भिःभ्रमंकरैःप्राकृस्त्वितोतः
 सलिलप्रवेशःसलिलमध्यप्रवेशोयस्यसःअपरं॥निर्धूतदानामल गंडुभित्तिःनिर्धूतेनक्षालितेनदानेन
 मदेनामलानिर्मला गंडुभित्तिःकिं। कपोलरेखायस्यसः॥जनैर्गजोभंज्यतेदृशो॥तथापितस्यमग्नस्य
 मदश्राविणो कपोलाभयिणोभ्रमरा गंडुस्थलमपहायसरित्सलिलोभ्रमं तोदृष्टातैःह्रस्वानुमन्य
 तेस्म॥यदत्रप्रविष्टो गजःवन्यःवनेभवोवन्यःभवार्थेयः॥अनुमानालंकारः॥४३॥निःशेषविश्रान्ति
 गैरकेनवप्रक्रियामृक्षवतस्तरेषु॥नीलोर्ध्वरेखाशबलेनश्रीसदृशं तद्वयेनाश्रमविकुण्ठितेन॥४४॥
 गजःऋक्षवतो गिरेःतरेषुवप्रक्रियां तदाधातुक्रियां क्रीडां॥श्रीसदृशस्ति। केन। दंतद्वयेन दंतमुश

लाभ्याह्रत्वा। किंभूतेन। अश्रमविकुण्ठितेन। तर्हि गैरिकरक्तं भविष्यतीत्याह पुनः निःशेषविश्रालित
 गैरकेन निःशेषं समग्रं विश्रालितं प्रश्रालितं धातुगैरिकं यस्य स तेन॥ तर्हि प्रधातं कथं॥ ज्ञायति। पु
 नः नीलोर्ध्वरेखा प्रथितेन शबलेन। शबलं कवुरं उर्ध्वरेखा शोभा कथनं। अनुमानालंकारः॥४५॥
 संहारविशेषलघुक्रियेन हस्तेन तीरान्निमुखसशब्दं॥ वभौ सन्निदन् बहत्तरंगान् नृवार्यगं
 लाभं गदवप्रवृत्तः॥४६॥ स गजः वभौ॥ किं कुर्वन् हस्तेन शृङ्गादंडेन बहत्तरंगान् नृवार्यगं
 कलोलान्निदन्। किं हस्तेन संहारविशेषलघुक्रियेण॥ संहारः सवरणं। विशेषः प्रसरणं
 तत्र लघुक्रियेन शीघ्रगतिना शीघ्रं संकोचयति प्रसारयति। किदंशेन हस्तेन सदृशं यथास्या

तथा लीरानि मुखः तं प्रत्या गच्छन् ॥ उच्छेक्षा वार्य गत्वा भंगे प्रवृत्त इव ॥ तरंग भंगं कुर्वन् शायते ॥ गज
 बंध शाला गलां निनत्ति ॥ ४५ ॥ शैलोपमः शैवल मंजरीणां जालानि कर्षंस्तेरसा स पश्चात् ॥ पूर्व
 लदुत्पीडित वारिराशिः सरित्प्रवाहस्तार मुत्ससर्ज ॥ ४६ ॥ सरित्प्रवाहः नद्याः प्रवाह पूर्व प्रथमे त
 स्सं ससर्प ॥ प्राप्ता स गजः पश्चात्तरं प्राप्ता नदी प्रवाहो गजात् प्रथमे कथं लीरं प्राप ॥ किं भूतः प्रहृष्ट वा ४
 लदुत्पीडित वारिराशिः तिन गजेनोत्पीडितः ॥ पीडितो प्रेरितो वारिराशिरुदक समूहो यस्य सः ॥
 किं भूतो गजः शैलोपमः गिरितुंगः ॥ किं कुर्वन् तरसा बलेन शैवल मंजरीणां शैवाल समूहानां ज
 लानि कर्षन् जालं लंकारः ॥ ४६ ॥ तस्यैकनागस्य कपोलमिष्योर्दरावगाहक्षणमात्र
 शांता ॥ वन्ये तरानेक पददर्शनेन पुनर्दिदीपे मददुर्दिनश्रीः ॥ ४७ ॥ श्रीरामरोमराम ॥

सोजः सैन्यं नर्मदारोधसिरोवातेर निवेशयामास ॥ किदक्वजः विलंघिता ध्वा ॥ अति क्रांत पथः किं भूतं
 सैन्यं क्रांतं श्रांतं ॥ ४८ ॥ रजोधूसरकेतुं ॥ रेजोभिः धूसराः मलिनः केतवः पताकाः यस्य तत् ॥ सै
 न्यप्राचुर्यं नरजोवाहुल्यं जायते ॥ किं भूते रोधसि मरुद्रिः वातेः आनर्तित नक्त माले ॥ आन
 र्तिताः अंशो लिताः नक्त मालाः करंज वृक्षाणां गणायत्र ॥ किं भूतैः मरुद्रिः सीकराद्रैः जल
 कणाद्रैः एतावता शीतैः मंदैः सुरभिभिश्च समीरैः तरं क्रांतं सैन्यं ॥ आप्यायते स्म ॥ ४९ ॥
 अथोपरिष्ठान् भ्रमरैर्भ्रमद्भिः प्राक्स्वचिंतांतः सलिलं प्रवेशः ॥ निर्धृत दाना मूल गंडभीतिर्वैन्यः
 सरित्तो गज उन्ममज्ज ॥ ४९ ॥ अथानंतरं ॥ नर्मदयाः सरितः मंदी मध्यात् ॥ गज उन्ममज्ज ॥

सद्धिन्तबन्धद्रुतयुग्मशून्यं भग्नस्तपयस्तरथं दक्षणेन ॥ रामापरित्राणविहस्तयोधं सेनानिवेशं तुर्मलचक्रं
 र॥ ४९ ॥ सवन्यगजः क्षणेन सेनानिवेशं तुर्मलन्याकुलं चकार ॥ स्क्धावारस्थानं भयं तं चक्रं ॥ तामेव व्य
 मतामाह ॥ किदंशं निवेशं ॥ धिन्तबन्धद्रुतयुग्मशून्यं ॥ धिन्तैः वैधैः दुःखः ताः पलायिता ये युग्याधुर्याः तेः शू
 न्यं वैधनातित्रोरयित्वा ॥ धुर्याः पलायगताः ॥ पुनः किं ॥ निवेशं भग्नस्तपयस्तरथं ॥ भग्नैः व्यक्षैः पर्य
 स्ताः पतिताः रथाय त्रतं पुनः रामापरित्राणविहस्तयोधं ॥ रामाणां स्त्रीणां परित्राणे विहस्ता व्याकुला योधाः
 सुभतायत्र ॥ स्वकलत्ररक्षणे व्यग्राः योधाः तन्निवारणाय ॥ यत्नेन च कुरित्यर्थः ॥ ४९ ॥ तमापत्तं तेन प
 तेरवध्यो वन्यः करीति श्रुतवान् कुमारः ॥ निवर्तयिष्यन् विशिखेन कुंभे जघान नात्याय तस्मिन् चापः ॥ ५० ॥

कुमारो जः तं आपत्तं तं गजं विशिखेन बाणेन कुंभे कुंभस्थले जघान ॥ किं करिष्यन् चालयितुं न तुमारयि
 तुं ॥ किं भूतः कुमारः ॥ इति श्रुतवान् इतीति किं ॥ नृपतेः राज्ञः वन्यः करी अवध्यः ॥ किं भूतः कुमारः नात्या
 यतस्मिन् चापः नात्याय तस्मिन् तस्मिन् चापे ॥ नापायस्य पुनः किं भूतः कुंभे निवर्तयिष्यन् ॥ ५० ॥
 सविद्धमात्रं किल नागरुपमुत्सृज्य तद्विस्मितसैन्यदृष्ट्वा ॥ स्फुरन् प्रभामंडलमध्यवर्ती कांतं वपुर्वो
 मचरं प्रपेदे ॥ ५१ ॥ स इति ॥ स गजः विद्धमात्रः विद्ध एव स न नागरुपं ॥ नागस्य रूपं स्वरूपं उत्सृज्य विस्मि
 तसैन्यदृष्ट्वा किमेतदिति स श्रयः सैन्यदृष्ट्वा स्फुरन् प्रभामंडलमध्यवर्ती ॥ स्फुरन् प्रभामंडलमध्ये
 वलितुं शीलं यस्य तत् ॥ व्योमचरं व्योम्नी आकाशे चरतीति खेचरं कांतं सुदूरं वपुः प्रपेदे प्राप्तवान् ॥

अथ प्रजा नोपनतैः कुमारं कपलद्रुमोत्थैरवकीर्य पुष्पैः ॥ उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः संवर्धितैरस्य लता
 रहारः ॥ ५२ ॥ अथेति ॥ अथानेन लंवाग्मी वागस्यास्तीति वाग्मी ॥ वाचो ग्मीरिति ग्मिनिः वाचो सुक्तिपदुर्वा
 ग्मीत्यमरः ॥ प्रजा नोपनतैः प्रजावेन अणिमादिनामर्थेन उपनतानि प्राप्तानि ॥ कपलद्रुमोत्थैः कपलद्रुमे
 भ्यः उत्थाय तानितैः पुष्पैः कुमारं अवकीर्य आघ्राय दशनप्रभाभिः ॥ ५३ ॥ दशनानां दंतानां कांतिभिः सं
 वर्धितैरस्य लतारहारः संवर्धितो वर्द्धिं प्रापीतो उरस्य लतारानां हारो यस्य सः तारो मुक्तफलं ॥ तार
 सुमुक्ताभुक्तो मोक्षिक इति यादवः ॥ एवंविधः स केवाच ॥ ५२ ॥ मंतगशापादवलेपमल्लादवात्पवान्
 स्मिमंतगजत्वं ॥ अवेहि गंधर्वपते स्तनजं प्रियं वदं मां प्रियदर्शनस्य ॥ ५३ ॥ मलंगेति ॥ अहं अवले
 पमल्लात् ॥ अवलेपो मदस्तनयोगवर्कः समुलंकरणं यस्य तस्मात् मलंगशापात् मंतगस्य महर्षेः

दा२

तस्य रकनागस्य कपोलमित्योः मददुर्दिनश्रीः पुनः दिदीपे ॥ मददृष्टिलक्ष्मीः पुनर्भूयोपि दीप्ता ॥ पुनर्म
 दप्रवारुः प्रससार ॥ किं श्रीः हृदावगाहक्षणा मात्रं तां हृदयं गाहनेन ॥ क्षणमात्रं तां ॥ शमित्ता ॥ त
 र्हि कथं दिदीपे ॥ लत्राह ॥ केनेव न्येतरो नेकपदर्शनेन वन्यादितरे ॥ येनेकपाः सेनागजाः तेषां द
 र्शनेन ॥ ५४ ॥ सप्तदक्षीरकटुप्रवारुमसैषमाप्रायमदंतदीयं ॥ विलंघितो धारणतीव्रयत्नाः से
 नागजैर्द्रोविमुखीबभूवुः ॥ ५५ ॥ सेनागजैर्द्रोविमुखीबभूवुः ॥ परान्मुखः जाताः किं कृत्वा असं
 तदीयं मदं प्राप ॥ तस्य गजस्य अयं दंतदीयः ॥ किं भूतं मदं ॥ सप्तदक्षीरकटुप्रवारुं ॥ किं भूतः
 सेनागजाः विलंघिता धारणाः तीव्रयत्नाः ॥ अवज्ञानयंत दृढयत्नाः ॥ ५६ ॥ सखारामराम ॥

स्यसः तथोक्तः बाणः तेन कुंभे यदा यावत् कालो ज्ञेय इति ह निष्ठाति ॥ तदा त दानं स्वेन आम्नि येन महिम्ना ॥ मेह ॥
 लोभो च त ॥ उक्तवान् ॥ ५५ ॥ संमोचितः सत्त्ववता त्वया हं शपाञ्चिरात्प्रार्थितदर्शनेन ॥ प्रतिप्रियं चैद्रवतो न
 कुर्याद्विधा हि मे स्था त स्वपदोपलब्धिः ॥ ५६ ॥ संमोचितमिति ॥ हियस्मात्कारणत्वं ॥ चिरात्प्रार्थितदर्श
 नेन चिरं प्रार्थितं मया कांक्षितं दर्शनं भवं दर्शनं यस्य तव सत्त्ववता सत्त्वं व्यवसायः वलं वा यस्य सत्त्ववान्ते
 न त्वया शपात् ॥ मत्तं गजरूप ॥ संमोचितस्याजितः ॥ तस्यात्मरणा द्रवतः तव प्रतिप्रियं प्रत्यपकारं न
 कुर्यान्ति विदध्या चेत मे स्वपदोपलब्धिः स्वपदस्यात्मपदस्य गंधर्वपदस्य प्राप्तिव्यानिरर्थिका स्यात् ॥
 ५६ ॥ सम्मोहनं नाम सत्त्वममात्रं प्रयोगसंसारविभक्तमंत्रं ॥ गंधर्वमाधत्स्यतः प्रयोक्तुं चाहिंसाति ॥
 विजयश्च हस्ते ॥ ५७ ॥ सम्मोहनमिति ॥ प्रयोगसंसारविभक्तमंत्रं प्रयोगो बाणप्रयोगः संसारस्तस्य
 संसारो प्रयोगश्च संसारश्च तयोर्विभक्तौ स्याः भूतो मंत्रो यस्य तत् ॥ गंधर्वं गंधर्वेभ्यः आगतं गंधर्व

बाणमिदं गंधर्वं वा संमोहनं नाम सम्मोहयतीति संमोहनं नाम प्रसिद्धौ ॥ ममास्त्रं आधत्स्व कुरु ॥ अस्त्र
 स्य विशेषमाह ॥ यतः अस्त्रात्स काशात् प्रयोक्तुः प्रयोगं कुर्वः पुरुषस्यातिहिंसा अवतं हिंसाजनितं
 पापमित्यर्थः ॥ न च ॥ चकार एवकारार्थः ॥ किंच विजयश्च हस्ते भवति ॥ अत्र चकार सधुश्चते ॥ ५७ ॥
 अलं क्रिया मां प्रितियन्तु रूतं दयापरो भूः प्रहर्षं न पित्व ॥ तस्मादुपसृज्यति प्रयोज्यं प्रयित्व यानप्र
 तिषेधरोक्ष्यं ॥ ५८ ॥ अलमिति ॥ मां प्रतिक्रियात्रपपालं ॥ त्वया हं प्रहृते मिति न पितव्यमित्यर्थः ॥ कु
 ल इत्याह ॥ यद्यस्मात्प्रहर्षं न पित्वं मरुतं दयापरः कृपायां तात्पर्यं न जानीत ॥ असि ॥ तस्मात्कारणादु
 पसृज्यति प्रार्थमानो ॥ यदि श्वोरादिको यं धालुः ॥ प्रयित्वया ॥ प्रतिषेधरोक्ष्यं प्रतिषेधो निवारण
 मेवरोक्ष्यं ॥ रुक्षस्य जावः ॥ रुक्षस्य प्रणयविक्रि इत्यमरः ॥ न प्रयोज्यं न प्रयोक्तव्यं ॥ ५८ ॥

तथेत्यपस्यपयः पवित्रं तोमोद्रवायाः सारितो न सोमः ॥ उदञ्जुवः सोमविदस्त्रमंत्रं जग्राह तस्मान्निग
हीतशापात् ॥ ५८ ॥ तथेति ॥ अस्त्रवित् ॥ अस्त्राणि मंत्रान् ॥ वेतीति तथोक्तः ॥ अनेन पूर्वमपितस्य मंत्रो
त्स्यवेत्युक्तं ॥ न सोमः ॥ न णा सोमः ॥ उनाकादकेत्वादजः तथेति तथास्विति सोमोद्रवायाः सोमश्चंद्रः उ
द्रवः उत्पत्तिकारणो यस्य तस्याः सारितो नर्मदायाः पवित्रं पावनपर्यः उपस्यश्य आचम्य उदञ्जुवः उत्तराभि
मुखः सन् ॥ उत्तराभिमुखत्वं मंत्रं गृहीतो प्रशस्तः ॥ निगृहीतः ॥ अस्मन्ना निगृहीतः शापो मंत्रं जग्राह तस्मात्
स्य ॥ अनेनोपकारित्वं दर्शितं ॥ तस्मादस्त्रमंत्रं अस्त्रस्य मंत्रं जग्राह गृहीतवान् नर्मदा सोमोद्रवाया
पंचन सोम इत्यनयाः संगमे तीर्थं परममित्यर्थं दर्शयितुं न सोम इत्युक्तं ॥ ५९ ॥ एवंतयोरभ्यनिदै
वयोगादासेदुषासस्य मन्त्रित्यहेतुः ॥ एको य यौ चैत्ररथं प्रदेशात्सौराज्यं रम्यान्परोविदजान् ॥ ६० ॥
एवमिति ॥ अर्ध्यानि मार्गं दैवयोगाद्वाग्ययोगात् ॥ दैवं दिष्टं भागधयं भाग्यमित्यमरः ॥ अर्चित्यहेतु

शापाक्षतोः मलंगजत्वं अवाप्तवानस्मि ॥ मां प्रियदर्शनस्य प्रियदर्शनं यस्य प्रियदर्शनात्तः गंधर्वानां पत्युः
तनुजं पुत्रं प्रियं वं नामानमवेकि ॥ जानीहि ॥ ५३ ॥ स चानुनीलः प्रणतेन पश्चान्मया मरुषि मृदुताम गच्छत् ॥
उष्णत्वमग्न्या तपसं प्रयोगाद्दैत्यं हियस्या प्रकृतिर्जलस्य ॥ ५४ ॥ स चेति ॥ पश्चात् शापानंतरं प्रणतेन न
म्रणमया अनुनीलः सहस्रवितः समरुषिश्च मृदुताम पालुत्वे अगच्छत् ॥ ननु कुपितः स कथं प्रसन्न इत्या
ह गच्छंतीति स भावः शीतलत्वमिति यावत् ॥ सा प्रकृतिः स्वभावो हि ॥ प्रकृतिश्च विशेषणत्वात् ॥ स्त्रीलिंगात् ॥
अर्थांतरन्यासेन मुनिना मागतु वः कोपः शांतिस्तु सरुजेत्युक्तं ॥ ५५ ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवो यदा ते मे तस्य जः कुंभे
मयो मुखेन ॥ संयोक्ष्यसे त्वेन वपुर्महिम्ना तदेत्येवोचत् स तपोनिधिर्मा ॥ ५५ ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवः इक्ष्वा
कुवंशः प्रभव उत्पत्तिकारणं प्रभवो यस्य सः अनेन कुलिनत्वेन मुक्तं ॥ अजः राजा जयोऽपुत्रेय

अर्पिताभनेन आरोपिता श्रीः संपद्यते नार्पिता श्रीः चकार ऋथ केशकेंद्रमाकषति ॥ सराजा भोजः नाचैः विनयात् नतः स न
 तथा तेन प्रकारेण उपाचरत ॥ असेवत ॥ यथा येन प्रकारेण तत्रेन कारे कुमारसदृशनाय समेतो मालितो जनः वैद
 नं भोजं आगतं अभ्यागतं वै ॥ स्फुरावेशिक ॥ आगंतुरतिथिर्नागरात् इत्यमरः ॥ अजं गृहं गृहाधिपति
 च मेनेतथोपाचरदित्यर्थः ॥ ६१ ॥ तस्याधिकारिपुरुषैः प्रणतैः प्रदिष्टा प्राग्वारवेदि विनिवेशित हेमकुंभा ॥ र
 प्यारघुः प्रतिनिधिः स न वोपकार्या बाल्यात् परामिव दशमदनो ध्युवास ॥ ६२ ॥ तस्येति ॥ रघुः प्रतिनिधिः रघोः
 सदृशः कल्पदेश्यदेशीपरादिप्रत्ययः प्रतिनिधिश्च ॥ सोजः प्रणतैः नम्रैः तस्य भोजस्योधिपुरुषैः अधिकारयु
 क्तैः पुरुषैः प्रदिष्टानि ॥ दिष्टा प्राग्वारवेदि विनिवेशित हेमकुंभा ॥ प्राग्वारं प्रागित्यन्यपं ॥ दिग्दशकाले ॥ पूर्वोक्तो
 मण्डकमसगादय इत्यमरः ॥ उपाकार्यायाः प्राग्वारवेदि वेदिका तस्या निवेशितौ स्थापितौ पूर्णकुंभौ कलेशौ
 यस्या सोता ॥ अतएव रम्या न वोपकार्या निवाचासौ उपकार्या चिता मध्युवास ॥ उपकारिका यामवसक्त उपन
 ध्यास इति अधिकरणे कर्मसंज्ञा ॥ कः कामिव ॥ मदनबाल्यात् शोशितात् परां दशं च या यौवनिव ॥ मदनेन
 या यौवनेन शोभते एवं कुमारी येन उपकार्या अशोभतेत्यर्थः ॥ ६३ ॥ तत्र स्वयं वरसमाहतराजलोकं कन्याल
 लामकमनायमजस्ये लिप्ता ॥ भावावबोधकलुषादेतेवरात्रौ निद्राचिरेण नयनाभिमुखी बभूव ॥ ६४ ॥

तत्रेति ॥ तत्र न वोपकार्यायां स्वयं वरसमाहतराजलोकं स्वयं वराय समाहृतः आनीतो राजलोकः समूहो येन तत्र
 कमनायमजस्ये लिप्ता ॥ ललापे च ललामे च ललामपुष्टपुंदाश्च उपाधा न्यके तु धित्यम
 रः लिप्ताः अभिलाषकस्याजस्यरात्रौ निद्राचिरेण नयनाभिमुखी नयनयोरभिमुखी बभूव ॥ निद्रा हि प्रथमेन
 यने व्याप्नोति मित्यत्प्रक्षा केच ॥ भावावबोधकलुषाभावस्य मियुं संबन्धिनः ॥ अन्यसक्तिरूपस्याभिप्रायस्या
 वबोधो ज्ञानं तेन कलुषाकपिता दशता प्रिये व निद्रास्यापित्वोपरिचिता अन्यतानुसक्तचेतसमजज्ञात्वा स
 जाकोपेव कथंचिदुपागतेत्यस्येति ॥ ६५ ॥ तर्काभ्रषणानि पाडितपावरांसंशयोत्तरद्विषमर्दकशां गरागं ॥ वे
 तालिकाललितबंधमनोरुगभिः प्राबोधय लुषसिवाग्निहृदादौ रवाचः ॥ ६५ ॥ तमिति ॥ उदारवाचः उदारा
 उत्कृष्टावाग्येषातेन तथोक्ता ॥ सवयसः समानं वयो एषां ते तथोक्तः सुतस्यात्मजावेतालिकपुत्राः कर्णभ्रषण
 निपाडितपावरांसं ॥ कर्णयोभ्रषणे कुंडलाभ्यां निपाडितौ बाधितौ पावरौ स्थूलौ असौ कुजा शिरसि यस्य ते ॥ कि
 धोऽजशिरो असौ इत्यमरः ॥ अनेनाजस्य ब्रह्मचर्यकथितं ॥ शयोत्तरद्विषमर्दकशां गरागं ॥ शय्याया उ
 त्तरद्वेदः उपरि वस्यतस्मिन् विमदः परिवर्तते ॥ सपशः नष्टः अगरागः विलेपनं यस्य ते ॥ अनेन चिरेण ताकुल

२० सटी०
२४

त्वं कथितं ॥ प्रथितः प्रबोधो विवेको यस्य तं ॥ अनेन तस्यानासक्तिरस्तातिकथितं ॥ तं अजं उषसि वाग्भिः च चोमिः प्रबोधयन् प्र
बोधयामासुः ॥ वैतालिका ललितबंधमनोहराभिरितिकचित्पाठः ॥ तदा वैतालिकास्तुतिपाठकाः ॥ वैतालिका बोधकरा
बद्धिजनस्तुतिपाठका इत्यमरः ॥ ललितबंधमनोहराभिः ललितः समारः बंधः पदरचनानेन मनोहराभिवाग्भिः ॥
॥ ६५ ॥ रात्रिर्गता मतिमतां वरसु च शय्या धात्रा द्विधै वननुधर्ज गतो विभक्तो ॥ यामेकतस्तव विभर्ति गुरुर्विनिद्रः
सस्या भवानपरधूर्य पदावलंबी ॥ ६६ ॥ रात्रिरिति ॥ हे मतिमतां वरमतिर्येषामस्तीति तेषां वरः श्रेष्ठः इदं उषा पतां मभा
ते निद्रा विमोचन कारणं ॥ रात्रिर्गता प्रभातं जाते ॥ शय्यां मुच्यते ॥ शय्या मोचने कारणं तस्मिन् ॥ जगत्तोलोकस्य
धूमरिः धूरव्या नमुखभोर इति यादवः ॥ धात्रा ईश्वरेणाद्विधै वराजमेदेन द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां ॥ एकं वकारो निगद्य
विभक्तो ननु ॥ विभज्य स्यापि ता रवतु ॥ ततः किमत आह ॥ विनिद्रः विनानिद्रायस्य सः विगतनिद्रः तव गुरुः रघुः तां
धुरं एकतः एकत्र धूर्य स्थाने विभर्ति वरुति ॥ भवान्मृतस्याः धुरः अपरधूर्य पदावलंबी धुरं वहतीति धूर्यः भारभारवाही
धुरो यदुकाविति यप्रत्ययः ॥ अपश्वासौ धूर्यश्च पदं स्थानमवलंबितं शीलं यस्य तथोक्तं ॥ तस्या भवतापि विनिद्रः
तान्मवितव्यमित्यर्थः ॥ तद्यमयवाल्मेकी वहतीत्यर्थः ॥ ६६ ॥ श्रीरामजयरामजयजयरामराम श्रीराम

रामः
२४

चित्तितुमयोगः अचिंत्यः हेतुः कारणं यस्य तत् ॥ अवि तर्क्य कारणमित्यर्थः ॥ सख्यं सखित्वं सखं सा सपदी नमित्यमरः ॥
एवमुक्तप्रकारेण ॥ आसेदुषोः प्राप्तयोः तयोर्जिधर्वाजयोः एकः प्रियवदः ॥ चैत्ररथप्रदेशान् चैत्ररथं कुबेरोद्याने ॥ अ
स्योद्याने चैत्ररथमित्यमरः ॥ तस्य प्रदेशः देशः तान् प्रतिपद्यते ॥ अपरोजः सौराज्यं नृशोभनो राजा येषां ते सुराजा
नः तेषां भावः सौराज्यं ॥ तेन रम्या नृशोभनान् तान् विदमान् देशान् प्रतिपद्यते ॥ ६७ ॥ तं तस्थिवांसं नगरोपकंठे तदा ग
मास्तुठ गुरु प्रहर्षः ॥ प्रत्यजगाम कथकैशकैश्चंद्रं प्रवक्षोर्मि रिवोर्मि मालि ॥ ६८ ॥ तमिति ॥ तदा गमास्तुठ गुरु प्र
हर्षः तस्या जस्यागमः आगमनं तेन आस्तुठ उत्पन्नः गुरुर्महान् प्रहर्षः प्रतिपस्य सतथोक्तः ॥ कथकैशिकानामि
द्रो भोजः नगरस्य कुंडिना इत्यस्य उपकंठः समापः ॥ उपकंठांतिको भ्यगाभ्यया इत्यमरः ॥ तस्मिंशतस्थिवां
संस्थितं तमजं प्रत्यजगाम प्रत्यज्जतवान् ॥ कः कस्मिन् ॥ प्रवक्षोर्मि रिवोर्मि मालि ॥ उर्मयस्तं गायस्य तादृशः उर्मि मा
लासमुद्रः चंद्रमिव ॥ ६९ ॥ प्रविश्य चैनं पुरममया यानां चैव ॥ लथोपाचरदपित श्रीः ॥ मनेयथा तत्र जनः समेतो
वैदर्भमागतु मजं महेश ॥ ६९ ॥ प्रविश्येति ॥ एवं अजपुरं प्रवेश्य अग्रे पुरोभागे यतु शीलं अस्यास्तीति अग्राया

रघुवंश्य
२५

पंचमसर्गः

24

तदिति तत्तत्तस्मात्तुल्यस्मीपरिग्रहणकारणात् अंतश्चक्षुषांतः प्रस्यंदमानपरुषेतरं तारां प्रस्यंदमानांचंचलांप
रुषायाः कठिणाया इति रास्निधाताराकनीनिकायस्य तत्तथोक्तं ॥ ताराकाक्षः कनीनिकेत्यमरः ॥ तथा मद्ये ॥ लक्षि
तासासुविद्याधद्विषतः सनुत्रिणाः रागेषु सुललक्ष्यं न हितस्य शरासन इति ॥ ताराशब्दस्य स्त्रीत्वं लिंगत्वं कनीनि
कायाचकस्यैव ॥ तेतकचक्षुः नयनं अंतः प्रचलितभ्रमरं पचलितोत्तमरोमं गो यस्मिन्नंततपभच ॥ द्वे उक्ते वः लघु
नारम्योहा लुस्याने मनो रचवल्गुभाषतमभ्यवदिति विश्वः ॥ युगपदुन्मिषितेन युगपदेककेलं उन्मिषितां पिकासः
तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन तावत्सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे ॥ प्रस्यंदमानपरुषेतरतारमंतश्चक्षुस्तपप्रच
लितभ्रमरंचपभं ५८

तावच्छब्दोवधारणे ॥ यावतावच्च साकल्यवधौ मानावधारणोत्थमरः ॥ एककालोऽप्येषैवेत्यर्थः ॥ सद्यस्तावतांपर
स्परतुल्यमधिरोहतां ॥ प्राप्नुतां ॥ लोप्रथमपुरुषद्विवचनं ॥ प्रार्थनायां लोऽह ॥ अथममिप्रायः ॥ नवजक्षुः ॥ पञ्चमपिकां
तंतस्मादुयोक्तत्वादुःधिरोहणेप्रकरं नास्ति अनेन युगपत्तुल्यमिषिते नापि द्वेपरस्परतुल्यं अधिरोहतामिति प्रार्थना

वृतेति ॥ विष्णोर्वातः कोले वायुः परगुणेन परेषांगुणस्तेन अन्यर्क्षगुणेन संक्रामितगुणेनेत्यर्थः ॥ तेतवमु
खमारुतस्य मुखस्यमारुतो नि स्यात् ॥ तस्य स्वाभाविकं स्वभावाद्भवतीति सहजं सौरभ्यं सुरवे भविः परिमलं
इप्सुः अप्रमिष्यति अनोशेधकहानां वृक्षाणां वृतात् प्रसवबंधनात् ॥ वृत्तं प्रसवबंधनमित्यमरः ॥ स्तब्धं च्युतं
पुष्पहरति ॥ स्वीकरोति ॥ किंच ॥ अरुणां शुभिन्नेः अरुतास्य सूर्यस्याशुभिः किरणेः ॥ मिन्नेर्विकसितैः
वृत्तं स्तब्धं हरति पुष्पमनोकहानां संसृज्यते सरसि जैरुणां शुभिन्नेः ॥ स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः
सौरभ्यमीशुरिव ते मुखमारुतस्य ६५

अरुणोभास्करोपिस्वादित्यमरः ॥ सरसिजैः पद्मैः सह ॥ तसुरुषे द्वतिबहुलमित्यनुक ॥ संसृज्यते ॥ संस
र्गकरोति श्यन्विकरणेयं सृजति दिवादिषु दृश्य ॥ अस्य मुलं ॥ पद्मकेसरसंस्पृष्टशंतरविनिस्ततः ॥ विष्णो
स इव सीताया वाति वायुर्मनो रम इति रामायणे ५५

ताम्रोदरेति ॥ ताम्रोदरेषु ताम्रातिरक्तवर्णानि उदरातिः अंतराति येषां तेषु ॥ अत्र ताम्रलोपादानमिति
शपद्यते नार्थः ॥ इमं पल्लवानां स्तुत्वात् ॥ करिकलभादिप्रयोगवत् ॥ स्वभावोपमासोवा ॥ इमाणां पल्लवाः
किसलयानि तेषु पतितंगलितं ॥ निक्षेपहरिगुलिकाविषदं निक्षेपः क्षालिताभ्युताहाराभ्युतेषां गुलिका
मणयश्च तद्द्विदशदं ध्रुवं ॥ हारमणय इव यत्कं संनिवेश इत्यर्थः ॥ अत्र दर्शनसमाधिर्विहितः हिमस्य
ताम्रोदरेषु पतितं दुपल्लवेषु निक्षेपहरिगुलिकाविषदं हिमांशः ॥ औभातिर्लब्धं परं भातयाधरोष्ठे ला

लास्मितं दर्शनाच्चिरिव लब्धं ॥ ७० ॥

तुहिनस्यांशः ॥ अत्र स्मितसमाधिरुक्तः ॥ लब्धपरभागेतया परभागे वणेत्कर्षः ॥ सच वर्णोत्तरसन्नि
धाने भवति ॥ परभागे येन तत्तथोक्तं ॥ तस्य भावस्तस्मात्तथा शोभते ॥ किमियं ॥ अधरोष्ठे लब्धं पतितं सद
शानार्चिः दशनानामर्चिः प्रभातया सह वर्तते इति तथोक्तं ॥ लब्धं यंत वेदं लीला र्थं स्मितं मंदहास इव स्मि
तं दर्शनार्चिर्नोपदिश्यते वगतयं ॥ ७० ॥

संलक्ष्यते दशनचंद्रिकयानुविद्धं बिंबोष्ठं लब्धपरभागमिव स्मितं ७०

निशब्दशेनेति अत्र त्र्यंशं भागो दृश्यते ॥ अपिशब्दोऽस्य लक्ष्मीवल्लभं मुचयति ॥ निशब्दशः कधीनः ते भवतापि निद्रा
वशे दृश्यं पार्थ ॥ असितोत्सकाभ्यां तृतीयाचेति सप्तम्यर्थे तृतीया ॥ पर्युत्सुकत्वं पर्युत्सुकायाः भावः औत्सुक्यमित्यर्थः अत्र टि
लोपो भद्रस्त्वं कविप्रसिद्धं तथा मध्ये ॥ तदधिवसति मागाः कामितामंडनं श्रीवर्जति हि सफलं लुक्ता लोकनेति अनपेक्षमाणा
अनिष्टं लक्ष्मीनिशिरा औत्सुक्यं ताभक्तस्यासंगतानुकुपिता ॥ अबलास्त्रीयाज्ञानेन्यासंगविकृतैर्यं डिते ध्यै कषायिते नेदश
रूपके ॥ येन चंद्रेणापि नोदयति विनोदं करोति प्रिया सक्तचित्ता स्त्री तदलाभे तत्प्रतिनिधिरपि विनोदयेति व्यापातप्रतिनि
निशब्दशेन भवताप्यनपेक्षमाणा पर्युत्सुकत्वं लब्धं निशिरा औत्सुक्यं ताभक्तस्यासंगतानुकुपिता ॥ अबलास्त्रीयाज्ञानेन्यासंगविकृतैर्यं डिते ध्यै कषायिते नेदश
रूपके ॥ येन चंद्रेणापि नोदयति विनोदं करोति प्रिया सक्तचित्ता स्त्री तदलाभे तत्प्रतिनिधिरपि विनोदयेति व्यापातप्रतिनि

पिबस्तं दृष्ट्वा विनोदं कालमायनां करोति वीरहिणा न च त्वारा विनोदोपायाः ॥ अत्र दर्शनं तत्प्रतिनिधिदर्शनं स्वन्यं तदंगस्य स्य
र्शनं चेति तथा मायकाये युक्तं ॥ प्रायेण तेरेण विरेहं गन्तानां विनोदा इति सोपि च ॥ दिगंतलंबी ॥ अत्रापि स्त्र्यंतरा सक्तिर्ध्वं भवेत् ॥ दिशः
पश्चिमाश्यायाः अंतः अवसानं तत्रालंबितुं शीलमस्या स्ताति तथोक्तं ॥ पश्चिमाश्यामी पवर्तित्यपि दृश्यते ॥ एवं विधिसूत्रं लब्धं न तत्र ॥ तत्र
नानस्य यास्य विधेता दृशी ह्यंकाति विजहात्यते ॥ जतिप्रयमसि प्रापः निद्रावशे भवति पर्युत्सुकत्वं नपेक्षमाणा पिलक्ष्मीः खडिता अ
बलेन निश्चयेयात् लभ्यते चिरेण चंद्रेण विनोदयति पश्यति कालं नयति सोपि चंद्रः दितं तं लंबी भूत्वा लब्धं न तत्र विजहाति ॥ इदानीं
लभ्यते सस्याभावश्च इत्येव विनोदयस्यानश्वरं लक्ष्मीयुक्तनिद्रा सन् परिग्रहोति ॥

शय्यामिति ॥ उक्तपक्षविनीतनिद्रा ॥ उक्तैः पक्षैः पार्श्वैः विनितानसितानिद्रायैस्तेतथोक्तं ॥ मुखरंखल
लवर्षिताः मुखराणि धनंतिष्ठंखलानिनिगजानिकवर्षितुं आक्रुष्टशीलं येषां तेतथोक्ताः ॥ अथ
मुखलं अंदुकानिगडोस्त्रीत्यमरः ॥ तेस्त्वैरमाः स्तंबैरमंनइति ॥ स्तंबैकण्यारमिजयोरितिसप्तम्याश्च
शय्यांजहत्कभयपक्षविनीतनिद्राः स्तंबैरमाः मुखरंखलकवर्षितास्ते ॥ येषांविभांतितरुणाक्षण
रागयोगादिनाद्रिगैरिक्ततटाइवदंतकोशाः ॥ १२ ॥

लुक ॥ शय्यातल्पंजहंतिथजंति ॥ येषां गजानां दंतकोशाः कोशाः कुमलाः कोशाइवदंताः दंतको
शाः दंतकोगीनाकुडलसंस्थानत्वात् ॥ दंतकोशाइत्युक्तं ॥ तरुणारुणरागयोगात् तरुणोबलः स्यात्साव
रताः सूर्यः आरुणोसास्करेपिस्यादित्यमरः ॥ तस्यरागोलोहित्यं ॥ तेनयोगः संपर्कः तस्मात् ॥ मित्राद्रिगैरिक्ततटाइवमिनादलिताः

पंचमसर्ग
१७
अत्र पूर्वस्यैवैकंमयाध्यातव्यमिति ॥ १२ ॥
विभांतिशोभंति ॥ १३ ॥

दीर्घेष्विति ॥ हेवनजाक्ष ॥ वनजलं ॥ जीवनं सुवनं वनमित्यमरः ॥ तत्रजायतइतिवनजां ॥ तद्धृदक्षिणीयस्यसतथा ॥
बहुव्रीहौसक्यस्फोरितिषजंतस्यसंबुद्धिः ॥ प्रातः कालेप्रबुद्धान्येककंपलानितत्रेचसदृशानीतिघोतइतुंवनजाक्षेति
संबोधनं ॥ दीर्घेषु पटमंडपेषु पटानां पटपास्त्राणां मंडपागृहाणां ॥ तेषु मंदुरास्त्वित्यर्थः ॥ नियमिता बद्धा वनायुदेशः
तत्रमया वनायुदेशाः ॥ वनायुजां पाटसी काइत्यमरः ॥ अनेनात्स्यानामुक्तमत्वं सुचितं ॥ अमीवाहाः अस्याः निद्रा

दीर्घेष्वमीनियमितोः पटमंडपेषु निद्रां विहाय वनं जाक्ष वनायुदेशाः ॥ वक्रोष्मतामलिनयंति पुरोग
तानिले ह्यानिशैधवशिलाशकलानिवाहा ॥ १३ ॥
विहायत्यतः ॥ पुरोगतानिलेहनार्थं मग्रतस्त्रापित्तानिले ह्यानिलेऽयोग्यानिशैधवशिलाशकलानि ॥ सिंधुदे
शेष्वसैधवलवणाविशेषः ॥ सा मुद्रयत्तुलवणमक्षीबंयशिरंचेतत् ॥ सैधवोस्त्रीशिवम्माणिमंयंचसिंधुजूरइत्यमरः
तस्यशिलादृषदस्तासांशकलानिरवडानिकर्णकृतानि ॥ वक्रोष्मणा मुखमुष्णो नमलिनयंतिमलिनानिकुर्वती ॥ अस्या
णांसैधवलवणलेहनंवलकरमित्यवंगतयं ॥ १३ ॥

भवतीति ॥ श्रानं पुष्पोपहारः पूजा ॥ श्रानोत्थानः सञ्ज्ञोपुष्पोपहारश्च सुपुष्पाणां श्रानत्वादपहारस्य
उपिश्रानता ॥ विरलशक्तिः विरलासंकीर्णाभक्तिरचन्यस्य विरलविन्यास इत्यर्थः एवंविधो भवति ॥ भक्ति
भर्गो निश्चिन्तादवः ॥ प्रदीपाः स्वकिरणपरिवेषो मेषमुन्याभवति ॥ स्वेषां प्रदीपसंबन्धिनो किरणानां परिवेषः
भवति विरलशक्तिः श्रानं पुष्पोपहारः स्वकिरणपरिवेषो भेदश्च न्यापदीपाः ॥ अयमपि च गिरं न त्व
ह्रबोधप्रयुक्ता मनुवदति श्रुक्लो मज्जुवाक्यं रजस्तुः ॥ ७४ ॥
परिधिः तस्य उन्मेषः प्रकाशः उद्भेदेति पादे उद्भेद उत्पत्तिः तेन मुन्यारहिताः मज्जुर्मनोपहरा वाक्यस्य पंजरेति
वृत्तिरिति पंजरस्तुः एवंविधस्तवायमपि श्रुक्लवत्त्वबोधप्रयुक्तां तन्निद्रा सागायप्रयुक्तां नोस्माकं गिरं वा
चमनुवदति ॥ जनश्रुते ॥ ७५ ॥

यावदिति ॥ प्रतापस्य श्रानपस्य निधिः ॥ श्रानं ॥ भानुः सूर्यादिवाकरा इत्यमरः यावर्थे लोके ॥ तावत्तु उदयास्त
इत्यात्मनेपदं ॥ यावत्पु रानि पातस्य पोर्लुङि ति सविष्यदर्थे लट् ॥ तावत्तु उदयास्त्यर्थमेव ॥ अहायसि प्रब्रूयति
त्यंजसाहायदा अंशुसपक्षि इति मित्यमरः ॥ अरुणेन अनुणो सुरस्त नोत्तु नोत्तु ररिमरः ॥ तमः अंधकारनि
रस्तं ॥ नाशितं ॥ युक्तमेतत्तु इत्याह ॥ हेवीरस्यि अथोधनाग्र सरतां पुरः सरत्वा ते प्राप्ते सति तव गुरुः पिता
यावत्प्रतापनिधिराक्रमते न कानुरहायतावदरुणेन तमो निरस्तं ॥ आयोधनाग्र सरतां तवयि
विरयाते किंवारिपुंस्तव गुरुः स्वयमुच्छिनत्ति ७६
रिपुन्स्वयं साक्षात्किंवागुच्छिनत्ति स्वयं नोच्छिनत्ति न येव ७७ श्रीसदाशिवशंकरपरमेश्वरनिलकंठाय नमः ॥

अथेति ॥ अथानंतरं ॥ अंविताक्षिपक्ष्मा ॥ अंविता निरम्पाणि अक्ष्णो नयनयोः पक्ष्माणि रोमाणि यस्य सः ।
 पक्ष्माक्षिलो ग्निकिंजल्मा इत्यमरः ॥ सौजः द्विसंमुखोचितं ॥ दिवसेत्यस्य मुखं प्रातः कालः तस्य उचितं योग्यं ॥ शास्त्र
 दृष्टं शास्त्रे स दृष्टं उक्तं विधिं ॥ अनुष्ठानसंध्यावदनदिकं ॥ अवसाय्य समाप्य ॥ कुशलविरचितानुरूपवेषः ॥
 कुशलेः प्रसाधनकर्मनिपुणोः विरचितः कृतः अनुकुलः सौंदर्यानु रूपवेषः शृंगाररचनायस्य सः तादृशः
 अथविधिमेव साह्यशास्त्रदृष्टं दिवसमुखोचितमंविताक्षिपक्ष्मा ॥ कुशलविरचितानुरूपवेषः क्षितिपश
 भाजमागस्त्यं वरस्य ॥ ७५ ॥ इति श्रीरघुवंशे माहाकाव्ये कालिदासकृतौ सत्यं वराभिगमनोत्तमपंचमः सर्गः ॥
 सत्यं वरस्यं वरस्यं वरेति षुतीति तथोक्तं ॥ क्षितिपसमाजं क्षितिपांतिरक्षंतीति क्षितिपाः तेषां समाजः समु
 जः ॥ तं अगात् ॥ प्रणोगालुङ्गीतिदेशः क्षितिप्रावृत्तं ॥ अयुजिनयुंगरेयु तोयकारे ॥ पुनर्वज्रौ जराश्च पुष्पिता
 ग्रेति लक्षणात् ॥ ७६ ॥ ॥ इति श्रीमत्तपोपाध्याय रघुवंशव्याख्यासंज्ञाविनिसमार्यायां पंचमसर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ॥

